

DOI: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2025-1\(41\)-36-53](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2025-1(41)-36-53)

УДК 314.18:316.42(477)

JEL Classification: E0; H0; O1; O15

Роман Вікторович Власенко

кандидат з державного управління, завідувач відділу соціальної стратегії

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ, Україна)

E-mail: rvlasenko@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-8259>

Любов Дмитрівна Яценко

головний консультант відділу соціальної стратегії

Національний інститут стратегічних досліджень (Київ, Україна)

E-mail: yatsenkol59@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7686-3812>

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК В УКРАЇНІ: СУЧАСНІ РЕАЛІЇ, РИЗИКИ ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

Стаття присвячена аналізу сучасних викликів та перспектив людського розвитку в Україні в умовах війни та післявоєнного відновлення. Концепція людського розвитку розглянута у вимірі базових компонентів: продуктивність, рівність, стійкість та розширення можливостей. Досліджено вплив війни на демографічну ситуацію, ринок праці, систему освіти, соціальну нерівність та рівень життя населення. Підкреслено важливість створення сприятливих умов для всебічного розвитку особистості. Відновлення людського капіталу та запровадження європейських стандартів у всіх сферах життя розглядаються як ключові пріоритети для сталого розвитку України в післявоєнний період.

Ключові слова: людський розвиток; демографічна криза; економіка; рівність; рівень життя.

Рис.: 2. Табл.: 1. Бібл.: 22.

Постановка проблеми. Людський розвиток є інтегральною характеристикою суспільного прогресу. Концепція людського розвитку, розроблена експертами ПРООН, розглядає розвиток людини як ціль і критерій суспільного прогресу. Виступаючи драйвером суспільних трансформацій, він формує траєкторію перетворень у суспільстві. Реалії сьогодення характеризуються підвищеними ризиками, пов'язаними з економічними спадами, демографічними втратами, погіршенням умов життя. Ці ризики не оминають жодної соціальної групи та впливають на загальний рівень людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний аналіз людського розвитку здійснюється у працях таких відомих зарубіжних дослідників, як П. Пінто, Д. Аджемоглу, Н. Фергюсон, Е. Дюфло, А. Банерджі та інших. Дослідженню теоретичних та практичних аспектів людського розвитку присвячені наукові праці вітчизняних фахівців Е. Лібанової, В. Костюк, Л. Лісовської, М. Габи, Л. Дублик, О. Голубева та ін.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. В умовах несформованості стійкості економічної системи та поширення ризиків війни потребують подальшого дослідження ключових факторів людського розвитку та пошуку способів його активізації як мети та засобу суспільного прогресу.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз сучасних викликів людського розвитку в Україні в умовах війни та післявоєнного відновлення, а також визначення пріоритетів і стратегічних напрямів для забезпечення сталого розвитку людського капіталу та підвищення соціально-економічної стійкості країни.

Виклад основного матеріалу. За тлумачним змістом термін «людський розвиток» означає процес розширення людських можливостей, забезпечений політичною свободою, правами людини, суспільною повагою до особистості, дитини здоровим довкіллям [1]. Відповідно до цього трактування, на наш погляд, апріорі можна стверджувати про те, що забезпечення умов людського розвитку визначає і спосіб життя, і можливості реалізації комплексу природних та непорушних свобод і юридичних можливостей, зумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві. Створення сприятливих умов для можливості людям максимально реалізувати наявний потенціал у межах своїх потреб та інтересів визнається сьогодні світовою спільнотою пріоритетною ціллю, що лежить у площині реалізації основних принципів Концепції сталого розвитку.

Сучасна концепція людського розвитку, що сформувалася наприкінці 80-х років XX століття, базується на чотирьох основних компонентах [2]. Перша з них – це *продуктивність*. З погляду людського розвитку вона охоплює не лише економічну ефективність, а і якість життя, особистісний розвиток та загальний добробут, оскільки продуктивна зайнятість, продуктивна праця та гідна винагорода за неї хоч і виступає основою людського розвитку, водночас людина досягає успіху не лише через зовнішні стимули, а й через інтерес до діяльності та відчуття автономії, де важливими аспектами є внутрішня мотивація та різносторонній розвиток. Гуманістичний підхід до продуктивності робить акцент на якості результату, інноваціях та реалізації внутрішнього потенціалу, що дозволяє досягати не лише зовнішніх цілей, а й внутрішнього розвитку.

Наступним стовпом людського розвитку визнано *рівність*. Усі в суспільстві повинні мати рівні можливості. Дискримінація у будь-яких її проявах, що може стати перешкодою на шляху реалізації можливостей в економічному, соціальному, культурному чи політичному житті, повинні бути викоренені. Це завдання перебуває у вимірі реалізації принципу соціальної справедливості та передбачає досягнення справедливості щодо доступу, можливостей та прав усіх членів суспільства заради забезпечення розвитку суспільства та сприяння інтеграції та гідного існування всіх його членів. Разом з цим, посідаючи центральне місце в системі соціально-моральних цінностей, соціальна справедливість виступає фундаментальним критерієм оцінки діяльності суспільства щодо забезпечення та захисту прав людини.

Також ключовим елементом людського розвитку є *стійкість*. Саме стійкий людський розвиток є запорукою не тільки економічного зростання, а й основою забезпечення справедливого розподілу його результатів. Стійкість формується на основі раціонального використання ресурсів, диверсифікації економіки, інклюзивності, інноваціях, сприятливих умовах для економічної діяльності. Стійкість здатна забезпечувати тривалу позитивну економічну динаміку, що зменшує ризики порушення життєвого середовища та призводить до покращення рівня життя всіх верств населення та зменшення поляризації населення. На цих нагальних питаннях забезпечення стійкого розвитку в умовах сучасних глобальних викликів наголошено у Звіті ООН «Вихід з глухого кута: переосмислення співпраці в поляризованому світі» [3].

Четвертою опорою і драйвером людського розвитку визнається *розширення можливостей*. Розширення вибору й можливостей людини неможливе без забезпечення прав і дотримання основних свобод. Рівень життя в суспільстві оцінюється не за середнім рівнем доходів, а за можливостями людей вести таке життя, яке вони вважають гідним. Людський розвиток – це не тільки зростання матеріального чи економічного добробуту, а і процес розширення можливостей кожної людини [4]. Люди повинні всіляко брати участь у процесі ухвалення рішень, що визначають спосіб їхнього життя. Розширення можливостей означає підвищення відповідальності людей за долю своєї родини, країни й суспільства загалом. Вибір можливостей може бути нескінченним і змінюватися з часом. Поряд з цим, на всіх рівнях розвитку основними компонентами людського розвитку є можливість прожити довге і здорове життя, здобути знання та мати доступ до необхідних ресурсів для забезпечення гідних умов життєдіяльності. Доступ до можливостей повинен бути забезпечений не тільки для нинішнього, але й майбутнього покоління.

Ці міркування покладені в основу Концепції людського розвитку, основне положення якої зводиться до того, що *люди є не тільки засобом, але й основною метою суспільного розвитку*. Сам же людський розвиток розглядається як процес надання людям *ширшого вибору*.

Дослідження, пов'язане з вимірюванням рівня людського розвитку та якості життя, наразі є об'єктом досліджень міжнародних організацій, науково-дослідних інституцій, якими розроблені композитні індикатори, що застосовуються для міжнародних порівнянь, такі як: Індекс процвітання (The Legatum Institute), Індекс якості життя (OECP), Глобальний індекс комфортності життя (The Economist Group), Індекс сталості суспільства (Sustainable Society Foundation), Індекс людського розвитку (ООН) та ін. У більшості міжнародних рейтингів наша країна до початку повномасштабної війни зі значним відривом програвала високорозвиненим країнам європейського простору, демонструючи невтішні тенденції практично майже в

усіх сферах суспільного розвитку та високий рівень вразливості до дії внутрішніх та зовнішніх чинників. Зокрема, основною причиною невисокої позиції України в рейтингу Індексу людського розвитку (ІЛР) останніх десятиліть був низький показник очікуваної тривалості життя при народженні. Проблемною складовою цього індексу також залишається обсяг валового внутрішнього продукту за паритетом купівельної спроможності в доларах США, що характеризує економічний добробут населення.

Зокрема, за Індексом людського розвитку (ІЛР), що з великої сукупності індикаторів розраховується за трьома основними вимірами людського розвитку – довге та здорове життя, доступ до знань та гідний рівень життя, в останнє десятиріччя Україна переміщалась в межах 69-78 місць з-поміж понад 190 країн світу та демонструвала суттєве відставання від країн європейського простору, що говорить про недооцінку людського чинника в державній політиці (рис. 1).

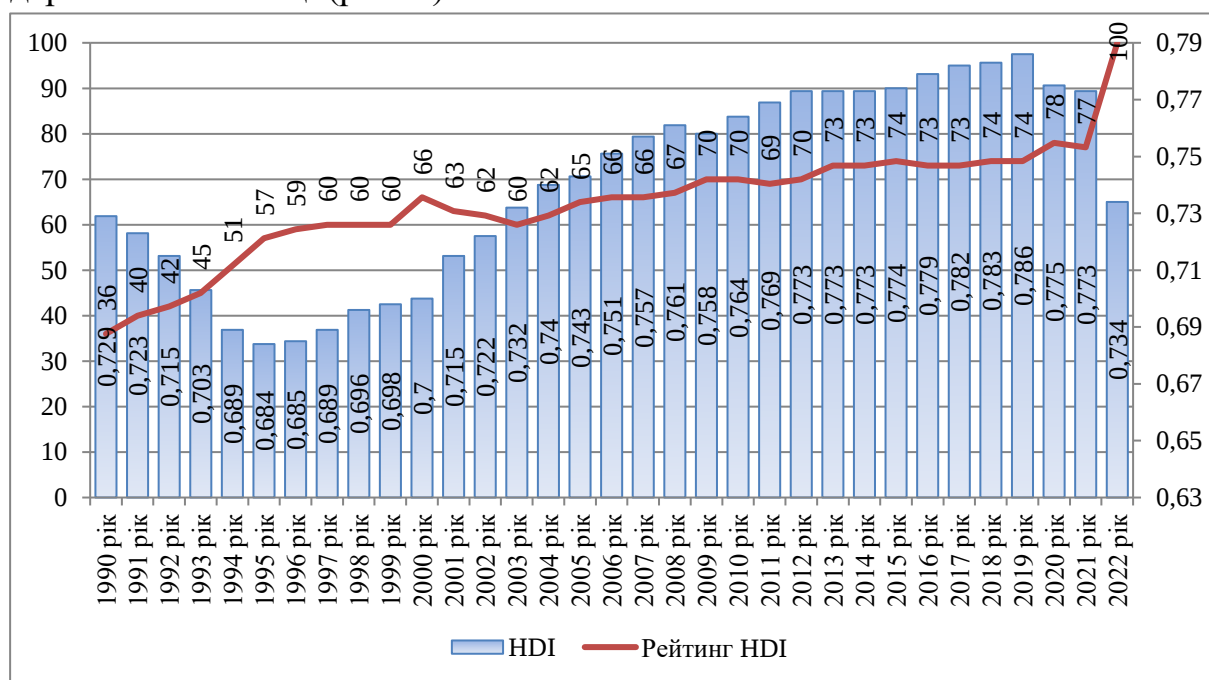

Рис. 1. Динаміка Індексу людського розвитку в Україні

Джерело: складено на основі даних Human development reports [2].

Хоча рівень освіти населення в Україні залишався одним із найвищих серед країн Центральної та Східної Європи, у тривалий трансформаційний період в Україні не вдалось забезпечити стійку позитивну динаміку в економічній сфері та подолати демографічну кризу. За показниками очікуваної тривалості життя при народженні та ВВП на душу населення Україна перебувала серед аутсайдерів у Європі. За результатами Звіту про людський розвиток 2023-2024 рр., Україна посідає 100-те місце в загальному рейтингу зі 193 країн, втративши 23 позиції в рейтингу в порівнянні з попереднім дослідженням. Якщо у період з 1990 по 2021 рік значення ІЛР України зросло з 0,729 до 0,773, тобто на 6 %, то у 2022 р. воно знизилось до рівня 2004 р. і

становило 0,734 [4]. Значення останнього ІЛР здебільшого відображає негативний вплив пандемії COVID-19 на людський розвиток в Україні та нищівні втрати першого року повномасштабної війни, що неповно показує фактичну критичність ситуації, оскільки доступ до найновіших даних залишається обмеженим.

Аналізуючи деструктивні процеси, спричинені війною, можна стверджувати про їхній прямий чи опосередкований вплив на різні аспекти людського розвитку. Так, тривала збройна агресія спричинила поглиблення демографічної кризи в країні, від якої Україна потерпала ще до повномасштабного російського вторгнення. Проблеми низької народжуваності та високої смертності загострились та в поєднанні з воєнними втратами та великими масштабами біженців посилюють ризики депопуляції, скорочення трудового потенціалу та погіршення його якісних характеристик. За ключовими демографічними показниками Україна з великим відривом поступається країнам Європи (табл. 1).

Таблиця 1

Індикатори демографічного стану країн Європи, 2024 р.

Країна	Очікувана тривалість життя при народженні	Рівень народжуваності	Рівень дитячої смертності	Рівень смертності	Коефіцієнт чистої міграції	Коефіцієнт валового відтворення
Болгарія	76,1	7,9	7,7	14,2	-0,3	0,73
Естонія	78,4	8,2	3,3	13,2	-2,7	0,79
Латвія	76,4	8,3	4,7	14,7	-4,9	0,76
Литва	76,1	8,9	3,6	15,2	-4,1	0,79
Молдова	70,1	8,4	13,8	14,2	0	0,61
Німеччина	81,9	8,9	3,1	12,0	1,8	0,77
Польща	76,7	8,4	4,9	12,2	-6,2	0,64
Румунія	76,9	8,5	5,5	14,6	-3,3	0,79
Словаччина	77,2	10,0	5,1	11,2	0,4	0,77
Угорщина	76,0	9,1	4,7	14,5	2,5	0,78
Франція	82,6	10,9	3,1	10,0	1,1	0,93
Україна	70,5	6,0	8,7	18,6	36,5	0,59

Джерело: складено за даними Центрального розвідувального управління (ЦРУ) США [5].

За даними Опендатабот, в Україні у 2024 році смертність утримувалася на рівні народжуваності [6]. За перше півріччя 2024 року в Україні народилось 87,7 тис. дітей, що на 9 % менше, аніж за аналогічний період 2023 р. та 1,5 рази менше у порівнянні з відповідним періодом 2021 р. Загалом в Україні негативна тенденція щодо скорочення народжуваності спостерігається ще з 2013 року. Відтоді й до початку повномасштабного вторгнення річна кількість народжених скорочувалась на 6-7 %. Найбільший спад чисельності народжених зафіксовано у 2022 році, коли воно скоротилось на 38 %, а за підсумками 2024 р. рівень народжуваності скоротився на 28 % у порівнянні з довоєнним рівнем [7]. Через поширення безпекових ризиків та

викликів невизначеності щодо майбутнього в період війни в Україні коефіцієнт народжуваності в розрахунку на одну жінку становить менше ніж 1. Це більш як удвічі нижче за показник, який забезпечує просте відтворення населення - 2,2 [8]. Водночас протягом першого півріччя 2024 р. зафіксовано 251 тис. смертей, що у 1,4 раза менше, ніж за аналогічний період 2021 року, коли зафіксували 349 тис. померлих. Проте варто зазначити, що 2021 рік був піковим за чисельністю смертей через пандемію COVID-19.

Залишається гострою проблема дитячої смертності, що є комплексним показником, який враховує здоров'я батьків, рівень, якість та доступність медицини, якість довілля, харчування тощо. Усі ці характеристики, що є визначальними щодо впливу на людський розвиток, погіршуються в умовах війни. Наразі на одного новонародженого громадянина припадає троє померлих. Це співвідношення є одним із ключових показників демографічної кризи. Для порівняння, у роки до поширення пандемії COVID-19 (у 2018-2020 рр.) на одну дитину припадало двоє померлих. Отже, ризик природного скорочення населення в Україні, що безпосередньо впливає на людський розвиток, в умовах війни загострюється. Варто зазначити, що ще 2021 р. ООН визнала Україну країною з надскладною демографічною ситуацією. Тоді за світовим рейтингом вона була включена до групи країн, де найшвидше скорочується населення. За прогнозами цієї міжнародної організації населення України до 2050 р. мало скоротитись до 35 млн [6].

На тлі скорочення в Україні відбувається старіння населення, що розпочалося ще у 1960-х роках, і це лише посилює демографічні виклики. Станом на 1 січня 2022 р. частка осіб у віці 60 років і старше становила майже 25 %, що посилює ризики додаткового навантаження на працездатне населення, сферу охорони здоров'я, соціальну інфраструктуру та державні фінанси. Згідно з дослідженнями 2024 р., в Україні проживає близько 29 мільйонів людей, з яких 8 мільйонів - пенсіонери, і лише 4,8 мільйона - діти до 15 років, які перейдуть у найближчий період у категорію працездатного та репродуктивного віку. Фахівці відзначають, що при збереженні сучасних тенденцій у царині природного відтворення в перспективі кількох років пенсіонерів в Україні буде вдвічі більше, ніж працездатного населення [6].

За показником очікуваної тривалості життя при народженні, що є інтегральним критерієм медико-демографічної ситуації та враховує основні фактори здоров'я населення (соціально-економічні, біологічні, екологічні, дієвість системи охорони здоров'я тощо), Україна традиційно для трансформаційного періоду значно поступалася країнам Європи. У 2021 р. цей показник в середньому по країні становив 69,77 року. Згідно з даними ООН, що слугували базою для розрахунку ІЛР, у 2022 р. очікувана тривалість життя при народженні була на рівні 68,6 року. Жодна країна Європи, крім України, Грузії, Білорусі та Молдови, не мала значення цього показники нижче 73 років. В більшості країн, що є лідерами за індексом людського

розвитку, очікувана тривалість життя складає понад 80 років, зокрема, в Японії – 84,8; Великобританії 84,7; Швейцарії та Данії 84,3 року. Війна внесла серйозні корективи до рівня демографічних показників. За оцінками фахівців середня тривалість життя в нашій країні за період повномасштабної війни відчутно скоротилася та у 2024 р. знизилась до 64,1 року [8]. Неможливість отримати своєчасну та якісну медичну допомогу в умовах війни, численні стреси, тривале перебування у несприятливих умовах, неготовність значної частини населення звертатися для діагностики та підтримки здоров'я до системи медичної допомоги, недостатня ефективність заходів залучення населення до здорового способу життя, а також недостатня профілактика захворювань спричинило зниження імунітету, загострення старих і виникнення нових хронічних захворювань, погіршення стану здоров'я населення. Війна є причиною численних смертей військових та цивільного населення, зокрема дітей. Результатом дії цих чинників є погіршення показників, що характеризують медико-демографічний стан населення, у тому числі зменшення середньої очікуваної тривалості життя, що послаблює фундамент людського розвитку.

Попри продовження оптимізації роботи системи охорони здоров'я та розширення пакетів медичних послуг, у 2024 році все ще фіксуються *проблеми з доступністю медичної допомоги*. Протягом року кількість скарг пацієнтів, пов'язаних із ненаданням або неякісним наданням медичних послуг, зросла вдвічі порівняно з попереднім роком. Показник універсального охоплення медичними послугами на рівні первинної ланки залишився практично незмінним: 65,6 % на кінець 2024 року проти 65,3 % у 2023 році. Дефіцит медичних кадрів по всій країні залишається серйозною проблемою, особливо в регіонах, охоплених бойовими діями. Зростання числа захворювань, пов'язаних із воєнними діями, призвело до збільшення кількості осіб, які потребують медичної допомоги, що суттєво підвищило навантаження на систему охорони здоров'я. Найуразливішими залишаються мешканці тимчасово окупованих територій та зон активних бойових дій, де кожен третій повідомляє про обмежений доступ до медичних послуг та ліків, у порівнянні з кожним п'ятим у середньому по країні. Зростає також потреба у послугах, пов'язаних із ментальним здоров'ям: частка осіб, які оцінюють свій психологічний стан як незадовільний, зросла з 8,5 до 11 % [9].

Водночас згідно із дослідженнями Gradus Research щодо якості життя оцінки систем охорони здоров'я та освіти пересічними українцями залишаються порівняно стабільними, що є позитивним показником в умовах війни. Проте спостерігається зниження частки нейтральних оцінок зі зростанням незадовільних. Зокрема, системою освіти незадоволені 44 % опитаних, серед бізнес-аудиторії цей показник становить 38 %. Незадоволеність системою охорони здоров'я становить 49 %. Нижчі оцінки отримали правове середовище, рівень безпеки та екологічна ситуація.

Особливо різке падіння спостерігається в показниках безпеки: за останній рік частка незадоволених зросла вчетверо – до 79 %, порівняно з 53 % у 2023 році. Задоволеність рівнем безпеки у 2024 році становить лише 4 % проти 16 % рік тому. Варто зазначити, що попереднє опитування проводилось напередодні оголошеного літнього контрнаступу 2023 року, періоду, що супроводжувався значним емоційним піднесенням у суспільстві [10].

Значно страждає демографічний базис людського розвитку від посилення вимушеного міграційного відтоку населення за кордон. Насамперед унаслідок вимушеного переміщення люди зазвичай зазнають втрат (родини, звичного оточення, фінансових засобів), переживають економічну маргіналізацію, соціальну ізоляцію та культурне відчуження, обмежений доступ до ресурсів, необхідних для відновлення якості їхнього життя. Також міграція руйнує сталі відносини в сім'ї та громаді, тобто є викликом для їхнього стабільного функціонування. Ризики міграції для територій, звідки мігранти вибувають, полягають передусім у зменшенні трудового та інтелектуального потенціалу. Заданими ООН чисельність українців, які втекли з України внаслідок російської агресії та тимчасовий захист у європейських країнах, станом на лютий 2025 р. становила 6,3 млн осіб. Ще майже 600 тис. українців отримали захист у країнах Європи [11]. Серед бенефіціарів тимчасового захисту в ЄС дорослі жінки становлять майже половину (45,1 %), діти – майже третину (32,3 %), а дорослі чоловіки – понад п'яту частину (22,6 %) [12]. Значну частину біженців складають люди працездатного віку та переважна більшість дорослих (70 %) має вищу освіту. Цей показник набагато вищий, ніж частка людей з вищою освітою в Україні (29 %) та в ЄС (33 %) [13]. Затяжний характер війни та невизначеність щодо майбутнього війни та України значно впливають на настрої українських громадян за кордоном щодо повернення в Україну. Дослідження Центру економічної стратегії показують, що частка біженців, які планують повертатися, із часом знижується. Відповідно росте частка тих, хто не хоче повертатися. Так, на початку 2024 р. понад 60 % біженців повідомляли, що вони задоволені своїм життям у країні перебування, і лише третина не планували отримувати громадянство іншої країни (19 % уже мають його або подали відповідні документи). Головним фактором повернення залишається безпека (більшість планують повернутися, коли закінчиться війна). На жаль, поступово наміри повернутися знижуються, особливо серед молоді [13]. Не можна не враховувати той факт, що на людський потенціал та його якісні характеристики впливають не лише втрати трудового та інтелектуального потенціалу, а й масовий виїзд дітей та молоді. Це загрожує українській економіці скороченням пропозиції робочої сили та погіршенням її якісних характеристик нині й уже в недалекому

майбутньому. Що ж до середньо- та довгострокової перспективи, зменшення чисельності молоді негативно впливатиме на демографічний потенціал країни. Негативні тенденції у протіканні основних демографічних процесів призводять до поширення ризиків на ринку праці, збільшення навантаження на системи соціального захисту та охорони здоров'я, загострення проблем щодо наповнення фондів соціального призначення та погіршує умови людського розвитку.

Серйозним викликом людського розвитку є сам факт вимушених масштабних переміщень населення в результаті війни та їх масовість. Станом на початок 2025 р. кількість переселенців в Україні становить понад 4,9 млн осіб [14]. Вимушені переміщення заради збереження життя призводять до повної або часткової втрати доступу до накопичених ресурсів: житла та іншого нерухомого і рухомого майна, соціальних зв'язків, робочого місця тощо. Вимушена внутрішня міграція призводить до втрати доходів, раптової бідності, посилення майнової нерівності, виключення тисяч осіб із виробничого процесу внаслідок втрати роботи чи власного бізнесу, перерв у навчанні та освітніх втрат дітей та молоді, різкого погіршення ментального та фізичного здоров'я вимушених переселенців. У нових місцях проживання переселенці зіштовхуються з ризиками погіршення умов та рівня життя, обмеженого доступу до якісних соціальних послуг, безробіття та його негативних наслідків. В умовах, коли війна набуває затяжного характеру, а руйнування житлового фонду, цивільної інфраструктури зростають, віднайдення тривалого розв'язання проблем переселенців полягає не лише у створенні умов для їхнього безпечного повернення до місць звичайного проживання, а й у сприянні інтеграції до громад, що їх приймають. Таким чином, внутрішні вимушені переміщення зумовлюють серйозні ризики для рівня, якості життя для осіб, що змінили місце проживання, та збільшують навантаження на державний бюджет і економіку регіонів їхнього вселення, місцевий ринок праці, медичні та освітні установи, соціальні служби, які попри обмежену спроможність мусять надавати послуги, ніж зазвичай.

Комплексна негативна дія факторів економічного та соціального характеру в період війни негативно відображається на умовах життя населення, рівень та якість яких безпосередньо визначає добробут людей, динаміку розвитку та їх самореалізації. Так, одним із вагомих чинників рівня і якості життя населення є доходи та їхня купівельна спроможність. За результатами дослідження компанії Gradus Research у 2024 р. 82 % респондентів вважають свій дохід не достатнім для якісного життя. При цьому лише 26 % опитаних повідомили про зростання доходів у порівнянні з періодом до початку повномасштабної війни [10]. Що ж до зміни рівня трудових доходів, то 56 % респондентів зазначили, що їхня зарплата

зменшилася з довоєнним часом. Тоді як 22 % опитаних українців заробляють стільки та лише 14 % більше, ніж до повномасштабного вторгнення [15]. Варто відзначити, що і в довоєнний період вартість робочої сили в Україні була значно нижчою, ніж у країнах Європи. У результаті падіння доходів значної частини українців в умовах війни зменшився їхній бюджет на харчі, що в поєднанні зі зростанням цін на них (зокрема за нашими оцінками вартість основного кошика продовольчих товарів зросла в середньому у 2,18 раза порівняно з довоєнним періодом), зумовило зміну харчових звичок майже половини населення країни. Через зростання цін на харчі під час війни майже дві третини (64 %) опитаних обирають дешевші продукти, майже половина респондентів частіше готують їжу вдома (48 %), а 42 % споживають меншу кількість продуктів [16]. Якість харчування, як відомо, є важливим фактором здоров'я населення, і його погіршення зумовлює збільшення ризиків захворюваності.

Доходи в суспільстві розподіляються нерівномірно, внаслідок чого формується нерівність. Феномен нерівності є наслідком та проявом нерівномірності та обмеженості доступу до природних, майнових, освітньо-кваліфікаційних ресурсів, відмінностями у сфері поділу праці і соціальною диференціацією різних груп, відмінностями в можливостях задоволення потреб. В умовах війни, коли ріст цін і погіршення доступу до соціальних послуг поглиблює проблеми у сфері рівня і якості життя, необхідним є радикальне розв'язання проблем нерівності. Особливої уваги заслуговують вирішення проблем, пов'язаних із підтримкою тієї частини населення, які перебувають у скрутних матеріальних умовах. Насамперед в Україні ці питання стосуються пенсіонерів. Скорочення надмірних соціальних відмінностей, що є одним із соціальних пріоритетів розвитку українського суспільства на шляху підвищення суспільного добробуту, є нині одним із першочергових завдань. Хоча середня пенсія за останні п'ять років збільшилася вдвічі, вона, як і раніше, не відповідає фактичному розміру прожиткового мінімуму, що розраховується Міністерством соціальної політики. Після оплати комунальних послуг значній частині пенсіонерів не вистачає коштів навіть на повноцінне харчування та товари першої потреби. Так, на початок 2025 року 25,9 % українських пенсіонерів отримували пенсії менше ніж 3 тис. грн та у 36,2 % пенсіонерів розмір пенсійних виплат становив від 3 до 5 тис. грн. Ще 25,5 % пенсіонерів отримують пенсії у розмірі від 5 тис. грн до 10 тис. грн. Середня ж пенсія по Україні становив 5789,05 грн [17]. Водночас згідно з розрахунками Мінсоцполітики у листопаді 2024 р., фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць становив 7461,64 грн (8537,37 грн – з урахуванням суми обов'язкових платежів).

Спираючись на цю офіційну статистику, можна стверджувати, що серед 10,3 млн пенсіонерів лише трохи понад 10 % не перебувають за межею бідності. Низький рівень матеріальної забезпеченості значної частини населення України та поглиблення диференціації за майновим станом негативно позначаються на рівні споживання, якості життя, що посилює ризики людського розвитку, гальмує процеси формування середнього класу та суспільного добробуту загалом.

Негативні прояви у сфері добробуту населення зумовлені в першу чергу довготривалими негативними процесами, що спостерігалися у трудовій сфері. В умовах активних бойових дій, звуження поля застосування праці, структурних та територіальних змін потреб у робочій силі, масштабного переміщення населення, і мобілізації проблеми у сфері зайнятості поглиблюються. На ринку праці України, зберігається досить високий рівень безробіття, у тому числі структурного, що насамперед пов'язано зі стрімкими географічними та структурними змінами в економіці та недостатнім рівнем адаптивності робочої сили. Згідно з оцінками дослідницької агенції Info Sapiens показник безробіття протягом 2023-2024 рр. коливався в межах 13,1-24,2 % та у січні 2025 році становив 16,8 % [18].

Безробіття призводить до втрати доходів, сприяє зростанню диференціації населення і збільшенню ймовірності поширення бідності, призводить до скорочення рівня купівельної спроможності населення. Тривале перебування у стані безробіття призводить до ослаблення мотивації щодо активного пошуку роботи; втрати професійних вмінь, навичок та зменшує шанси на працевлаштування; зниження рівня життя, поступової деградації особистості та збільшує ризики щодо повної самореалізації. Водночас негативні наслідки безробіття трансформуються в погіршення якісних та кількісних характеристик людського потенціалу, маргіналізації населення, посилення соціальної напруженості в суспільстві та потребує збільшення обсягів соціальних трансфертів. Щодо демографічного портрета безробітних, на початку 2025 року невіщою залишається статистика молодіжного сегмента ринку праці, серед шукачів роботи у січні 2025 р. 33 % становили особи у віці до 25 років та 25 % віком від 25 до 34 років. Максимальне залучення молоді до трудової активності – це стратегічні інвестиції в суспільний розвиток. Молодь володіє необхідним потенціалом, реалізація якого в найближчій перспективі може зміцнити економічну та соціальну основи людського розвитку. З іншого боку, перебування в стані безробіття молодих людей негативно відображається на демографічній ситуації, адже через фінансову неспроможність осіб репродуктивного віку посилюються ризики у сфері народжуваності, виховання дітей та якісного харчування, погіршення здоров'я через нездатність оплачувати якісні медичні послуги та послуги оздоровчих закладів. Молодіжне безробіття є причиною звуження трудового потенціалу та погіршення його якісних

характеристик. Також труднощі працевлаштування зумовлюють активізацію міграційного відтоку трудового, в тому числі інтелектуального потенціалу, спричиненого пошуком гідної роботи та оплати праці за межами країни. Варто зазначити, що проблема відпливу інтелектуального капіталу, що разом із трудовою міграцією є одним із найгостріших викликів, сформовані ще в довоєнний період. В умовах військового протистояння вони поширюються та їх негативні наслідки стають відчутними для нашого суспільства.

Не останню роль у загостренні проблеми відтоку молоді та інтелектуального потенціалу відіграє неефективна національна система освіти, включаючи вищу, що не спроможна підготовувати спеціалістів, які можуть бути абсорбованими вітчизняним ринком праці. Результатом її провалів стає вплив обдарованої молоді в пошуках кращої освіти за кордон. Втрата інтелектуального капіталу тягне за собою зниження конкурентоспроможності країни, гальмування інноваційних процесів в економіці та послаблення економічного фундаменту людського розвитку. Оцінки системи освіти, здійснені за результатами опитування, вказують на те, що наразі не задоволеними якістю освітніх послуг серед загальної аудиторії населення є 44 % та серед бізнес-аудиторії 38 %, задоволеними є відповідно 20 та 32 %, решта респондентів надають нейтральну оцінку чинної освітньої сфери [10].

Слід зазначити, що у вимірі ІЛР Україна є країною з потужною системою освіти, що залишається рушієм економічного та соціального розвитку країни. Рівень освіти середнього жителя України перевищує показники інших країн із високим рівнем доходів та Україна входить до групи країн-лідерів за рівнем охоплення населення вищою освітою. Втім за тривалий трансформаційний період Україні лише частково вдалося зберегти свої порівняльні переваги за якістю освіти. Сучасні навички, яких потребують прогресивні сектори економіки відрізняються від тих, які розвиває система освіти. Про це свідчить значна чисельність безробітних з вищою освітою, низький рівень працевлаштування осіб з вищою освітою і їх працевлаштування не за фахом та на робочих місцях, де вища освіта не потрібна, освітньо-професійні дисбаланси на ринку праці. Показники функціональної грамотності, визначені в рамках проведеного Світовим банком дослідження «Навички для зайнятості та продуктивності» (STEP), указують на те, що вищий рівень освіти в Україні не гарантує наявності навіть базових когнітивних навичок або досягнення вищого рівня таких навичок у порівнянні з іншими країнами. У дослідженні наголошено, що навчання у вищих навчальних закладах України досі залишається орієнтованим на здобуття знань, зміст яких часто буває застарілим і не коригується відповідно до потреб сучасних студентів або з урахуванням нових тенденцій, досліджень або технологій. Також фахівцями Світового банку відмічено, що корупція, включаючи масову зневагу до стандартів

академічної доброчесності та терпимість до порушень в академічній сфері сприяє падінню якості освіти та авторитету дипломів. Неналежне управління та неактуальність навичок для ринку праці призвели до падіння довіри громадськості та зосередження на наявності дипломів, а не навичок, що ставить під загрозу переваги України у сфері людського розвитку [19]. Проблема у сфері шкільної та дошкільної освіти, які покликані формувати основи знань, також пов'язані з необхідністю впровадженням інноваційних освітніх технологій, застосуванням сучасних методів та інструментів функціонування закладів освіти, удосконаленням їхньої структури та укріпленням ресурсної бази. Руйнування навчальних закладів через військові дії, небезпека для життя та здоров'я дітей, економічні труднощі, а також недостатня адаптація освітніх програм до умов війни створюють значні перешкоди для забезпечення безперервного навчання та посилюють ризики, сформовані в мирний період. Ці ризики виступають перешкодою на шляху виконання системою освіти її гуманістичної місії щодо підготовки молодшої людини до життя у динамічному відкритому світі. Суспільство відтворює себе через систему освіти, яка транслюючи наступному поколінню ті знання, уміння, навички, які дозволяють молодій людині включатися у структури суспільства, адаптуватися до їх змін, жити в суспільстві, реалізовувати себе як в особистісному, так і у професійному аспектах. Освітня сфера сприяє формуванню мислення, цінностей, визначає стратегію і реалістичні умови розвитку суспільства [20]. У цьому контексті освіта виступає одним із драйверів людського розвитку та проблеми, що виникають в освітніх процесах прямо чи опосередковано впливають на кожен її складову – продуктивність, рівність, стійкість та розширення можливостей. Та низька якість освітньої системи в умовах інноваційно спрямованого розвитку економіки, де важливим напрямом стає отримання додаткових конкурентних переваг шляхом впровадження прогресивних технологій, які трансформуються в підвищення продуктивності праці, може бути потенційною соціальною загрозою гідному людському розвитку.

У підсумку, слід наголосити на тому, що людський розвиток є одночасно і головною метою, і критерієм розвитку суспільства. Зростання значущості його забезпечення в Україні зумовлено насамперед тим, що на фоні посилення соціальної орієнтації передових економік та суттєвого підвищення ролі соціальних чинників у глобалізованому просторі, у нашій країні прогресивна концепція людського розвитку не достатньо усвідомлювалась в тривалий період суспільних трансформацій. Це зумовило загострення проблем, що сприяли формуванню ризиків економічного, демографічного, соціального характеру. Їхня дія спричинила поширення несприятливих тенденцій у сфері людського розвитку, що посилились в умовах війни та посилили негативні наслідки, які руйнують рейки людського прогресу (рис. 2).

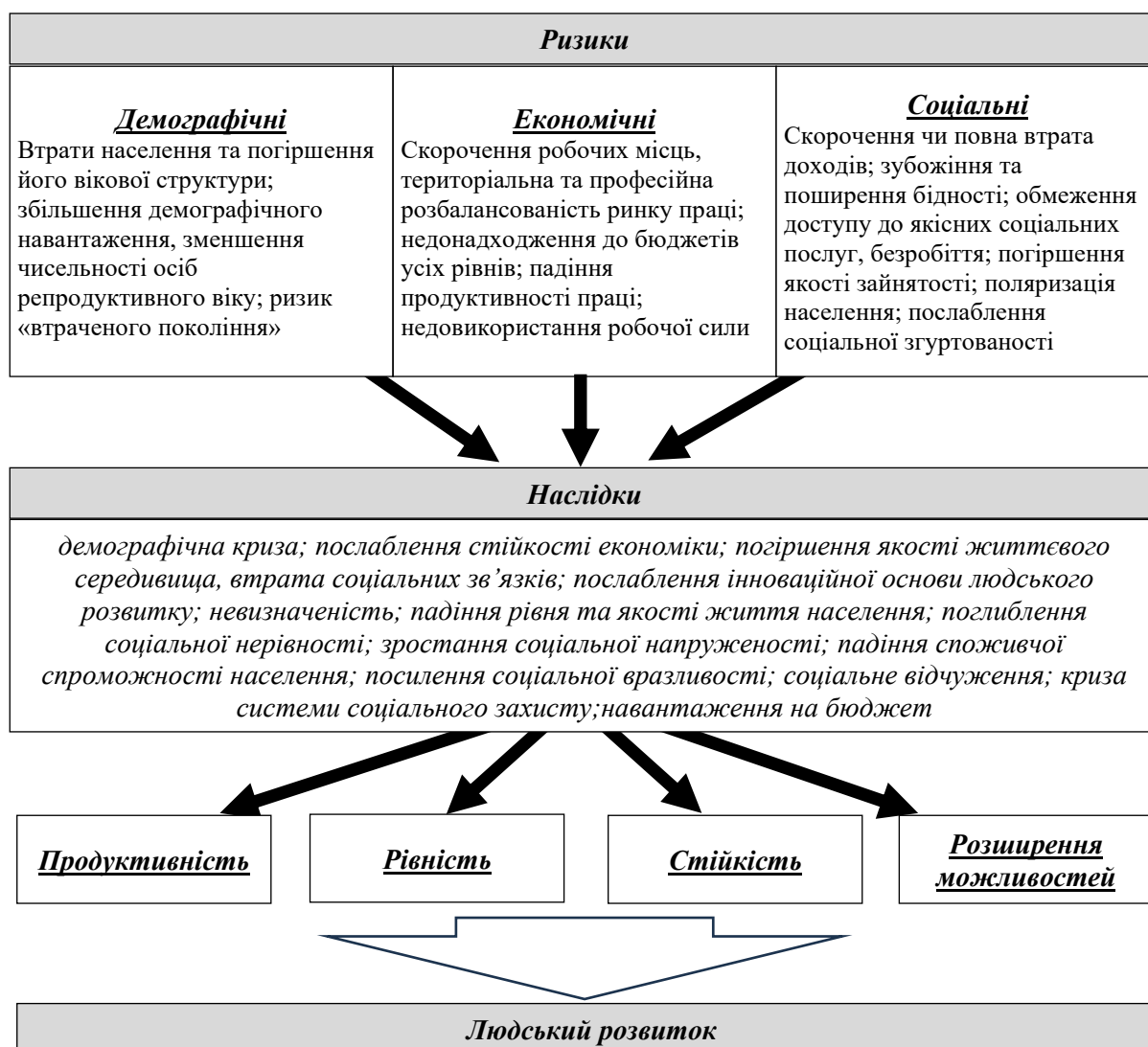

Рис. 2. Вплив ризиків на людський розвиток

Джерело: складено авторами.

В умовах підвищеної ймовірності поширення ризиків у сфері людського розвитку потребує розроблення та застосування ефективних інструментів, що забезпечать адекватне реагування на ці ризики в системі забезпечення суспільного прогресу. Потреба оптимізації процесів профілактики та управління ризиками підсилюється в умовах довготривалої війни, яка гальмує людський розвиток України. Базуючись на міркуваннях, що активізація людського розвитку є не лише метою, а й засобом забезпечення продуктивності, стійкості, рівності та розширення можливостей, пріоритетними завданнями сьогодення є: створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини; досягнення стійкості економічної системи, що є необхідною умовою підвищення та наближення до європейських стандартів рівня і якості життя населення; формування сприятливого соціального середовища, що стимулюватиме дію позитивних та стримувати вплив негативних чинників на демографічні процеси та загальний добробут в цілому, забезпечення інституційних засад поліпшення середовища

людського розвитку. Формування інституційних засад має орієнтуватися на стратегічні засади соціальної політики ЄС, конвенції та положення МОП (положення Конвенцій МОП № 117 «Про основні цілі та норми соціальної політики» [21], що ратифікована Верховною Радою України 16 вересня 2015 р. та № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», ратифікованої парламентом України 16 березня 2016 р.) [22]. Зокрема, ст. 1 Конвенції МОП № 117 чітко визначає, що соціальна політика держави повинна передусім спрямовуватися на досягнення добробуту й розвитку населення, а також на заохочення його прагнення до соціального прогресу. Основними орієнтирами такої політики мають стати: інклюзивність соціального розвитку; доступність та висока якість соціальних послуг; висока якість життя, в тому числі трудового; гідна праця; конкурентні умови розвитку; здорове довголіття та соціальна справедливість.

Висновки та пропозиції. Людський потенціал є головним багатством будь-якого суспільства, а його нагромадження та розвиток можливі за умов створення сприятливого середовища для реалізації потенціалу кожної людини. Забезпечення умов для всебічного розвитку особистості з урахуванням її інтересів є пріоритетним завданням, особливо в контексті сучасних викликів. Реалізація людської активності, розвиток та збереження соціально-демографічних, освітніх, культурних, інтелектуальних, інформаційних та ментальних складових людського капіталу є необхідними передумовами для сталого розвитку країни.

Національні інтереси України у сфері людського розвитку нині зосереджені на вирішенні комплексу соціальних і демографічних проблем, загострених війною. Демографічна криза, міграція та втрати населення спричинили значне скорочення людського капіталу та погіршення його якості. Війна також сприяла збільшенню соціальної нерівності та бідності, обмеженню доступу до освіти та медичних послуг, що ускладнює відтворення людського капіталу.

Для подолання цих викликів необхідно сформувати стратегічну державну політику зі створення умов для ефективної реалізації людського потенціалу через інноваційні зміни в освіті, економіці, соціальній політиці та підтримку гуманістичних цінностей. Країна має зосередитися на відновленні трудового потенціалу, поверненні мігрантів, підвищенні якості життя та забезпеченні соціальної інтеграції всіх верств населення. Важливою складовою цього процесу є впровадження європейських стандартів у всіх сферах життя для мінімізації ризиків та досягнення стійкого соціально-економічного прогресу.

Таким чином, людський розвиток є не тільки ціллю, а й інструментом для відновлення, забезпечення соціальної справедливості, стабільності та наближення до європейських стандартів якості життя в умовах післявоєнної відбудови України.

Список використаних джерел

1. Герасименко Г. В. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Герасименко Г. В. ; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-877994>.
2. The Human Development Index and Other Social Indicators // Measuring the Well-Being of Aboriginal People: An Application of the United Nations' Human Development Index to Registered Indians in Canada, 1981–2001. – Toronto, 2004. – Pp. 34–39.
3. Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock - Reimagining Cooperation in a Polarized World. United Nations Fund for Population Activities, 2024 [Electronic resource]. – Accessed mode: <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp>.
4. Sen A. K. DelopmentasFreedom / A. K. Sen. – NewYork: Oxford University Press, 1999. – 366 p.
5. Death rate Comparison - The World Factbook. We are the Nation's first line of defense – CIA [Electronic resource]. – Accessed mode: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/death-rate/country-comparison>.
6. Смертність в Україні утричі перевищує народжуваність у 2024 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6>.
7. Статистика створення медичних висновків про народження дитини [Електронний ресурс] / Національна служба здоров'я України. – Режим доступу: <https://edata.e-health.gov.ua/e-data/dashboard/emalyatko-composition-stats>.
8. Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року [Електронний ресурс]: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2024 р. № 922-р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text>.
9. За рік до 11 % зросла кількість українців, які вважають свій психологічний стан поганим [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 23.11.2023. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790758-za-rik-do-11-zrosla-kilkist-ukrainciv-aki-vvazaut-svij-psihiologicnij-stand-poganim-ekspertka.html>.
10. Барометр якості життя 2024 [Електронний ресурс] // Gradus. – Accessed mode: <https://gradus.app/uk/open-reports/quality-life-barometer-2024>.
11. Situation Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal [Electronic resource]. – Accessed mode: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.
12. Nearly 4.2 million people under temporary protection in August [Electronic resource] / European Commission. – Accessed mode: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20241010-1>.
13. Що стимулюватиме українських біженців повернутися додому [Електронний ресурс] // ЦЕС. – Режим доступу: <https://surl.li/hnccdh>.
14. Внутрішньо переміщені особи [Електронний ресурс] // Мінсоцполітики України. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.
15. Градус українського суспільства під час війни [Електронний ресурс] // Gradus. – Режим доступу: <https://gradus.app/uk/open-reports/wartime-survey-ukrainian-society-tenth-wave>.
16. Як повномасштабне вторгнення змінює харчові звички українців? [Електронний ресурс] / Gradus. – Режим доступу: <https://gradus.app/uk/open-reports/how-does-full-scale-invasion-change-food-habits-ukrainians>.
17. Статистика [Електронний ресурс] / ПФУ. – Режим доступу: <https://www.pfu.gov.ua/statystyka>.
18. Самойлюк М. Трекер економіки України під час війни [Електронний ресурс] / М. Самойлюк// ЦЕС. – Режим доступу: <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war>.
19. Дослідження сфери освіти в Україні [Електронний ресурс] // The World Bank. – Режим доступу: <https://documents1.worldbank.org/curated/es/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>.

20. Сисоєва С. О. Роль освіти в сучасному світі [Електронний ресурс] / С. О. Сисоєва // Рідна школа. – 2008. – № 11. – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711946/1/rol-osv.sys.pdf>.

21. Конвенція про основні цілі та норми соціальної політики № 117 від 22.06.1962. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#.

22. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення від 28.06.1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.

References

1. Herasymenko, H.V. (2023). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. <https://esu.com.ua/article-877994>.

2. The Human Development Index and Other Social Indicators (2004). Toronto (pp. 34-39).

3. Human Development Report 2023/2024: Breaking the Gridlock - Reimagining Cooperation in a Polarized World. (2024). UNFPA. <https://www.undp.org/uk/ukraine/press-releases/ukrayina-zalyshayetsya-krayinoyu-z-vysokym-indeksom-lyudskoho-rozvytku-zvit-undp>.

4. Sen, A.K. (1999). *Delopmentas Freedom*. New York: OxfordUniversityPress.

5. Death rate Comparison - The World Factbook. We are the Nation's first line of defense - CIA. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/death-rate/country-comparison>.

6. Smertnist v Ukraini utrychi perevyschuie narodzhuvanist u 2024 rotsi [Death rate in Ukraine is three times higher than birth rate in 2024]. (2024) *Opendatabot*. <https://opendatabot.ua/analytics/birth-death-2024-6>.

7. *Natsionalna sluzhba zdorovia Ukrainy -National Health Service of Ukraine*. (n.d.). Statystyka stvorennia medychnykh vysnovkiv pro narodzhennia dytyny. [Statistics on the issuance of medical certificates on the birth of a child]. <https://edata.e-health.gov.ua/e-data/dashboard/emalyatko-composition-stats>.

8. Stratehiia demohrafichnoho rozvytku Ukrainy na period do 2040 [Strategy of Demographic Development of Ukraine until 2040] № 922-p (September 30, 2024). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-%D1%80#Text>.

9. *Ukrinform*. (23.11.2023). Za rik do 11% zroslo kilkist ukraintsiv, yaki vvazhaiut svii psykholohichni stan pohanym [Over the year, the number of Ukrainians who consider their psychological state to be poor has increased to 11%]. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3790758-za-rik-do-11-zroslo-kilkist-ukrainciv-aki-vvazaut-svij-psihiologichnij-stan-poganim-ekspertka.html>.

10. Gradus. (2024). Barometr yakosti zhyttia 2024 [Quality of life barometer 2024]. <https://gradus.app/uk/open-reports/quality-life-barometer-2024>.

11. Situation Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. (2022). <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

12. Nearly 4.2 million people under temporary protection in August. (2024). <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20241010-1>.

13. Shcho stymuliuvatyme ukrainskykh bizhentsiv povernutysia dodomu [What will encourage Ukrainian refugees to return home]. (n.d.). <https://surl.li/hnccdh>.

14. Vnutrishno peremishcheni osoby [Internally displaced persons]. (n.d.). <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>.

15. Hradus ukrainskoho suspilstva pid chas viiny [The degree of Ukrainian society during the war]. (n.d.). <https://gradus.app/uk/open-reports>.

16. Iak povnomasshtabne vtorhnennia zminiue kharchovi zvychky ukraintsiv? [How does a full-scale invasion change the eating habits of Ukrainians?]. (n.d.). <https://gradus.app/uk/open-reports/how-does-full-scale-invasion-change-food-habits-ukrainians>.

17. PFU. (n.d.). Statystyka [Statistics]. <https://www.pfu.gov.ua/statystyka>.

18. Samoiluk M. (2025). Treker ekonomiky Ukrainy pid chas viiny [Tracker of Ukraine's economy during the war]. <https://ces.org.ua/tracker-economy-during-the-war>.

19. *The World Bank*. (n.d.). Doslidzhennia sfery osvity v Ukraini [Study of the education sector in Ukraine]. <https://documents1.worldbank.org/curated>.

20. Sysoieva, S.O. (2008). Rol osvity v suchasnomu sviti [The role of education in the modern world]. *Ridna shkola – Native school*, (11). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711946/1/rol-osv.sys.pdf.pdf>.

21. Konventsiiia pro osnovni tsili ta normy sotsialnoi polityky [Convention on the Fundamental Aims and Standards of Social Policy]. № 117. (22.06.1962). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_016#

22. Konventsiiia pro minimalni normy sotsialnoho zabezpechennia [The Social Security (Minimum Standards) Convention]. (28.06.1952). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text.

Отримано 25.01.2025

UDC 314.18:316.42(477)

Roman Vlasenko

PhD in Public Administration, Head of the Department
National Institute for Strategic Studie (Kyiv, Ukraine)

E-mail: rvlasenko@gmail.com. **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-9915-8259>

Liubov Yatsenko

Chief Consultant of the Social Strategy Department
National Institute for Strategic Studie (Kyiv, Ukraine)

E-mail: yatsenkol59@gmail.com. **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-7686-3812>

HUMAN DEVELOPMENT IN UKRAINE: CURRENT REALITIES, RISKS AND THEIR CONSEQUENCES

The article analyzes current challenges and prospects for human development in Ukraine in the context of war and post-war reconstruction. The main attention is paid to the concept of human development as an integral characteristic of social progress based on four key components: productivity, equality, sustainability and empowerment. The author examines the state and trends of human development in Ukraine in the context of uncertainty caused not only by low living standards, problems in the field of decent work, demographic crisis, imperfect pension system, poor quality of educational and medical services, growing polarization in society, inflation, but also by new challenges of war. The authors examine the impact of war on the demographic situation, labor market, education system, social inequality and living standards of the population. The necessity of optimizing the processes of prevention and risk management in the context of a long-term war is substantiated. It is determined that the formation of the institutional framework for human development should be guided by the strategic framework of the EU social policy. The main guidelines of such a policy should be: inclusiveness of social development; accessibility and high quality of social services; high quality of life, including labor; decent work; competitive conditions for development; healthy longevity and social justice. At the same time, it emphasizes the importance of creating favorable conditions for the comprehensive development of the individual, in particular by improving access to healthcare and education services, social integration of internally displaced persons and reducing inequality. The restoration of human capital and the introduction of European standards in all spheres of life are seen as key priorities for restoring the living environment and ensuring sustainable development of Ukraine in the post-war period.

Keywords. human development; demographic crisis; economy; equality; standard of living.

Fig.: 2. Table: 1. References: 22.